

سیر تحول مساجد تاریخی تبریز بعد از اسلام نمونه موردی (مسجد کبود و مسجد جامع)

- مهديه مخبر تکمه داش^۱، پیمان نقی پور^۲، علیرضا اشرف نهند^۳، الناز شکویی زاده^۴
- ۱- دانشجوی کارشناسی ناپیوسته مهندسی حرفه ای معماری، دانشکده مهارت و کارآفرینی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران
Email: donya.6409@gmail.com
- ۲- دانشجوی کارشناسی ناپیوسته مهندسی حرفه ای معماری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز، ایران
Email: peyman.naghipour@yahoo.com
- ۳- کارشناس ارشد مهندسی معماری، مدرس دانشکده مهارت و کارآفرینی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران
Email: Alirezaashraphnahand@yahoo.com
- ۴- کارشناس ارشد مهندسی معماری، هیات علمی دانشکده مهارت و کارآفرینی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران
Email: zara.elsha@yahoo.com

The Evolution of Historical Mosques in Tabriz After Islam, A Case Study (Jame Mosque and Kabud Mosque)

Mahdiyeh Mokhber Tekmedash¹, Peyman Naghipour², Alireza Ashraf Nahand³, Elnaz Shakouezadeh⁴

- 1- BSc Student of Architectural Professional Engineering, Faculty of Skills and Entrepreneurship, Tabriz Branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran - Email: donya.6409@gmail.com
- 2- Bachelor's degree student, Architectural Professional Engineering and Islamic Azad University, Tabriz Branch, Iran - Email: peyman.naghipour@yahoo.com
- 3- MA of Architectural Engineering, professor, Faculty of Skills and Entrepreneurship, Tabriz Branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran - Email: Alirezaashraphnahand@yahoo.com
- 4- MA of Architectural Engineering, professor, Faculty of Skills and Entrepreneurship, Tabriz Branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran - Email: zara.elsha@yahoo.com

دومین همایش بین المللی و هفتمین همایش ملی معماری و شهر پایدار
دانشکده معماری و شهرسازی
دانشگاه شهید رجایی
بهمن ۱۴۰۱

*Corresponding Author, Email: donya.6409@gmail.com

چکیده

ورود اسلام موجب تغییرات و دگرگونی‌هایی در همه ابعاد شده بود. هنر و معماری هم از این دگرگونی‌ها جای نمانده و در دوره‌های مختلف بعد از اسلام درخشش‌هایی برجا گذاشته‌اند. نیاز مردم مسلمان به بنای عبادی جهت انجام فرایضی دینی موجب شده بود تا معماران با ایجاد تغییرات در بناهای دینی دیگر کالبد آن‌ها را به مسجد تبدیل می‌کردند بعدها با گذر زمان و آرام شدن اوضاع سیاسی معماران آثار نفیسی در این زمینه خلق کردند. بنای مسجد در بردارنده‌ی رسالت دینی و اجتماعی است در واقع همانند آینه‌ای است که اوضاع دینی عصر خود را جلوه‌گر می‌شود. از این حیث بنای مسجد می‌تواند میزان و ماهیت جهان‌بینی مسلمانان هر عصر را بازگو کند. مسجد کبود و جامع تبریز یکی از آثار با ارزش معماری ایران است که از گذشته تاکنون، مورد توجه مورخان، سیاحان و پژوهشگران معماری متعددی قرار گرفته است. در این راستا، مطالعات فراوانی درباره تاریخ و ریشه الگوی معماری مسجد کبود و جامع و عناصر و جزئیات آن، با رویکردها و روش‌های مختلف انجام پذیرفته و برخی نتایج متضاد و پر ابهام به‌دست آمده است؛ به نحوی که عده‌ای کلیت فرمی بنای مسجد کبود و جامع تبریز را وارداتی و متأثر از معماری مساجد گونه بوسا در عثمانی و عده‌ای دیگر آن را در تداوم تجربیات معماری ایرانی می‌دانند. در این راستا هدف از انجام این پژوهش، نشان دادن روشی کامل و گویا برای شناخت بهتر معماری و تزئینات مسجد جامع و کبود تبریز و تاریخچه آن، مبانی و نظری مسجد کبود و جامع است.

واژه‌های کلیدی: معماری، مساجد، تاریخی تبریز، مسجد کبود، مسجد جامع، هنر.

Abstract

The arrival of Islam had caused changes and transformations in all dimensions. Art and architecture have not been spared from these transformations and have left their brilliance in different periods after Islam. The need of the Muslim people for a religious building to perform their religious duties caused the architects to make changes in other religious buildings and turn them into a mosque. The building of the mosque contains the religious and social mission, in fact, it is like a mirror that reflects the religious situation of its era. In this sense, the building of the mosque can tell the extent and nature of the world view of the Muslims of each age. Tabriz Blue Mosque and Jame is one of the valuable works of Iranian architecture, which has been the focus of many historians, tourists and architectural researchers since the past. In this regard, many studies have been conducted on the history and origins of the architectural model of the Blue Mosque and its elements and details, with different approaches and methods, and some conflicting and ambiguous results have been obtained; In such a way that some people consider the overall form of the Blue Mosque and Jame Tabriz to be imported and influenced by the architecture of Bursa-style mosques in the Ottoman period, while others consider it to be a continuation of Iranian architectural experiences. In this regard, the purpose of this research is to show a complete and expressive method to better understand the architecture and decorations of the Blue and Blue Mosque of Tabriz and its history, the basics and theory of the Blue and Blue Mosque.

Keywords: Architecture, Mosques, History of Tabriz, Blue Mosque, Jame Mosque, Art.

۱- مقدمه

تاکنون پژوهشگران و مورخان معماری زیادی، مسجد کبود و جامع تبریز را بررسی کرده و هر کدام به روشی متفاوت، به روشن ساختن بخشی از نادانسته‌ها درباره ریشه‌های الگویی و سبکی این بنای با ارزش تاریخی در معماری ایران پرداخته‌اند. مسجد کبود تبریز مهم ترین بنای موجود در مجموعه مظفریه بوده که در کنار سایر بناهای مجموعه مشتمل بر خانقاه، کتابخانه، صحن و حمام قرار داشته است. این مسجد فاقد میان سرا بوده و صحن روبه روی سردر ورودی آن، حیاط مسجد تلقی می شده است (محبوب، ۱۳۹۴). نظیر این نوع سازمان دهی، در مسجد شاه ولی تفت و صحن خانقاه روبه روی آن و مسجد مقبره شاه مشهد و میدانگاه مقابلش، توضیح داده شد. با توضیحات مختصری که برخی از منابع تاریخی از نظام معماری اصیل مجموعه مظفریه ارائه کرده اند و همچنین شکل فرضی بازسازی شده از آن، به نظر می رسد دانه های معماری مجموعه مظفریه با نظامی هندسی، سازماندهی شده بودند. این نوع از استقرار دانه های معماری، در غالب مجموعه سازی های در معماری ایران، مورد توجه بوده است. این در حالی است که در مجموعه سازی های منطقه عثمانی بناها به صورت مجزا و منفرد در یک طرح آزاد و غیر هندسی در محوطه ای وسیع شکل می گرفتند (محبوب، ۱۳۹۴).

مسجد کبود از باشکوه ترین سازه های آجری قرن نهم هجری قمری به شمار می رود که سبک معماری اسلامی و ایرانی ساخته شده است. در ساخت این مسجد از شیوه معماری ساسانیان یعنی تقسیم وزن گنبد با ساخت پایه های متعدد استفاده شده است. این مسجد تاریخی از ۷ گنبد کوچک تر ساخته شده بود که بخشی از آن ها در اثر بلاهای طبیعی از بین رفته اند (ایرانی سرنده، ۱۳۹۴).

به علت آجری بودن تمام بخش های مسجد کبود و عدم استفاده از هیچ نوع سازه ای، تا سال ها امکان بازسازی آن وجود نداشت؛ در نهایت استاد معماران با طرح ویژه خود مشکل بازسازی این بنا را بدون استفاده از هیچ سازه ای برطرف کرد (ایرانی سرنده، ۱۳۹۴).

سردابه ای با ۲ مقبره در داخل این مسجد وجود دارد که گمان می رود متعلق به جهانشاه و دخترش باشد (ایرانی سرنده، ۱۳۹۴).

مسجد جامع تبریز در دوره سلجوقیان ساخته شده است. از این رو با سبک و سیاق خاص آن زمان که تلفیقی از معماری سنتی ایرانی و معماری سبک اسلامی بود، ساخته شد. بنای مسجد جامع یک محوطه مستطیلی شکل است که با آجر و گچ ساخته شده است. مسجد جامع تبریز دارای دو درب ورودی در قسمت شمالی و جنوبی است که امکان تردد از هر دو در امکان پذیر است. درب شمالی مسجد به سمت صحن باز می شود و درب جنوبی هم به کوچه کنار مسجد منتهی می شود.

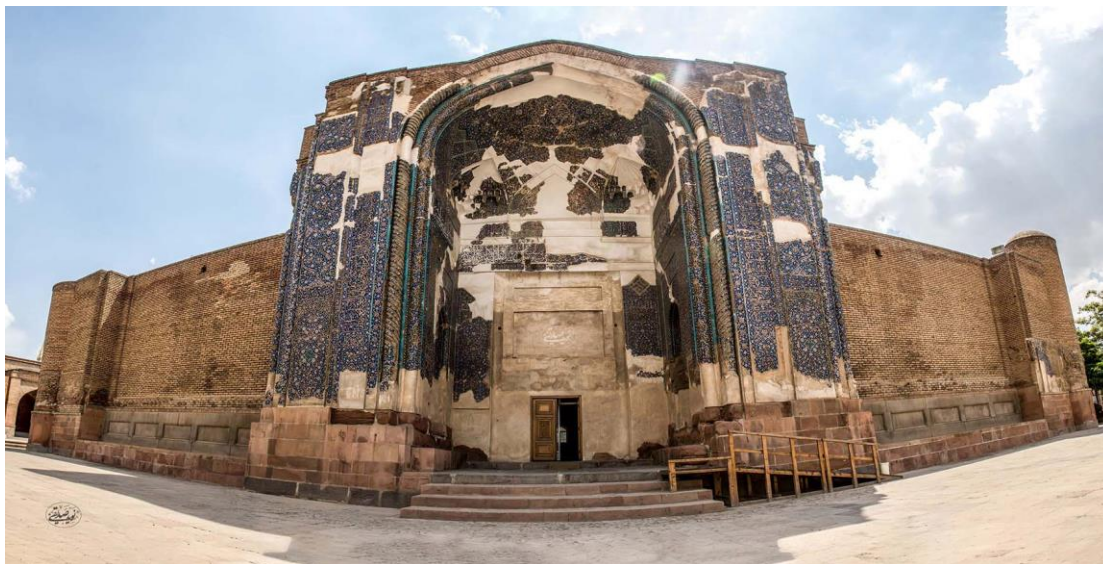

طول این مکان به دو قسمت مختلف تقسیم شده است که بخش شمالی آن دارای طولی برابر با ۲۸ متر و عرضی کم و در عوض بخش جنوبی آن دارای طولی برابر با ۳۲ متر می باشد. از سمت جنوبی وارد مسجد که بشوید به محض ورود شما داخل آلاچاق مسجد که به مسجد زمستانی معروف است، می شوید (خادم حقیقی، ۱۳۹۴).

گچبری های مسجد جامع تبریز یکی از شاخص ترین ویژگی های معماری در این مسجد جامع می باشد. جالب است بدانید که گچبری ها به صورت رنگی هستند و زمان ساخت گچبری ها به دوره ایلخانان و سلجوقیان باز می گردد. این روزها با مرمت و بازسازی مجدد مسجد جامع تبریز گچبری ها کاملاً قابل رویت شده اند بطوری که چشم هر بیننده ای را جذب خود می نمایند (خادم حقیقی، ۱۳۹۴).

۲- تاریخچه مسجد کبود تبریز

نام اصلی این بنا به آنچه که در سردر آن و نیز وقف نامه و شناسنامه این بنا آمده، عمارت مظفریه است (عمارت المبارکه المظفریه) این مسجد طبق کتیبه سردر آن، در سال ۸۴۵ هجری شمسی و در زمان سلطان جهانشاه، مقتدرترین حکمران سلسله قراقویونلو و به دستور دختر او، صالحه خانم بنا شده است. پاسکال کوست در گذشته از این مسجد با نام مسجد سنی و مسجدی که شیعیان تمایلی به استفاده از آن ندارند، یاد شده است (خادم حقیقی، ۱۳۹۴). کتیبه ای کاشی کاری سردر اصلی مسجد کبود به سال ۸۷۰ قمری برابر با ۱۴۶۶ میلادی و ۸۴۵ شمسی نصب شده است. این کتیبه و دیگر کتیبه های سردر مسجد، به خط نعمت الله البواب خوشنویس مشهور سده نهم است و سرکاری و نظارت بر ساخت آن با عزالدین بن ملک قاپوچی بوده است. بعد از فتح تبریز در اواخر سال ۸۷۵ هجری قمری برابر با ۸۵۰ هجری شمسی و ۱۴۷۱ میلادی، کاشی کاری هایی بر روی دیوار بیرونی مسجد با نام خلفای راشدین انجام شد که هنوز هم وجود دارند، و این مطلب با توجه به سنی بودن اوزون حسن صحت دارد (شکل ۱).

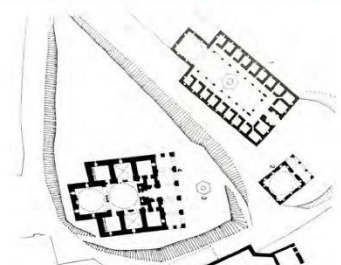
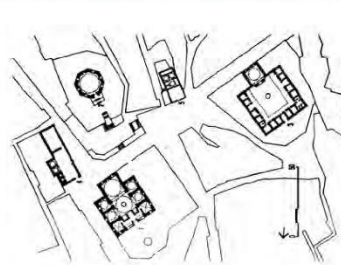
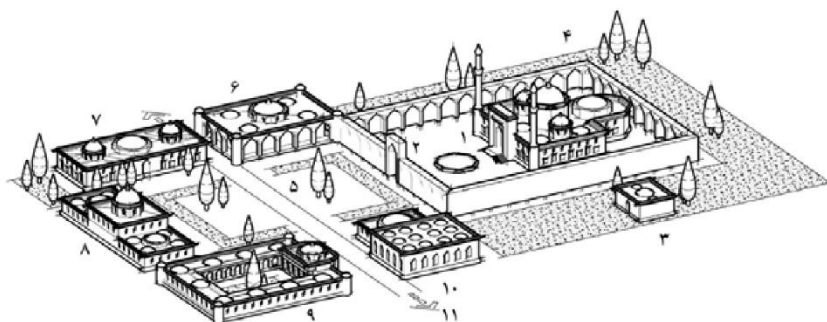
شکل ۱: مسجد کبود تبریز (محبوب، ۱۳۹۴)

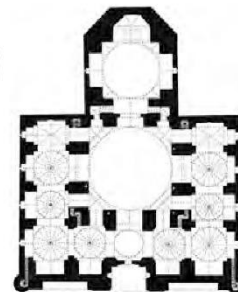
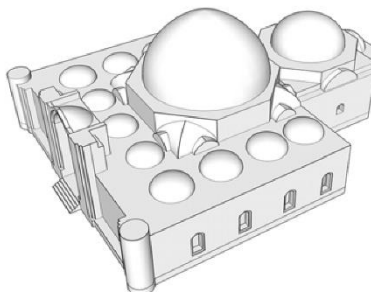
۳- معماری مسجد کبود تبریز

سبک معماری مسجد کبود تبریز سبک ترکیبی از معماری اسلامی و آذری می باشد و می توان آن را با معماری مسجد گوهرشاد در مشهد مقایسه نمود؛ زیرا هر دو بنا در یک دوره تاریخی احداث شده اند. برای ساخت مسجد کبود که به صورت بنایی چهارگوش و مربعی می باشد از آجر و سنگ مرمر استفاده شده است. در میان پلان مربعی این مسجد یک حوض قرار گرفته و اطراف صحن شبستان ها ساخته شده اند (ایرانی سرنده، ۱۳۹۴).

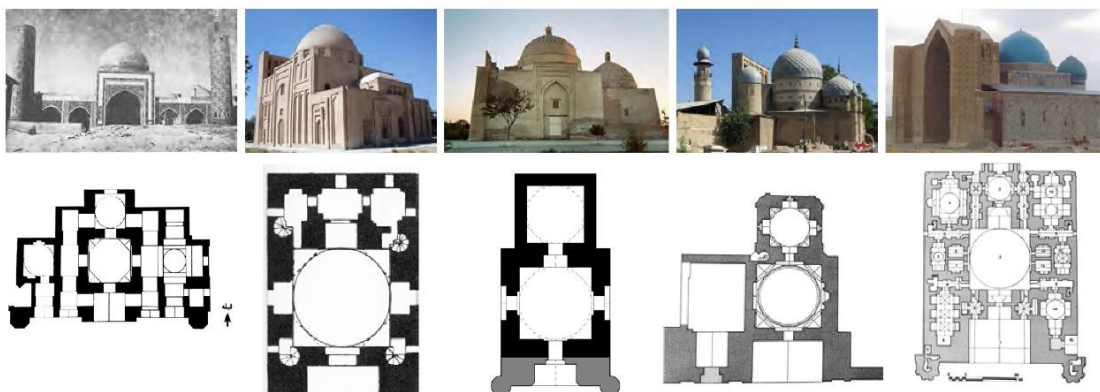
برای احداث این مسجد تطابق با اقلیم و شرایط آب و هوایی تبریز لحاظ شده و بخش های مختلف آن مخصوصا صحن و شبستان در تمام فصول سال قابل استفاده هستند. بنای اصلی مسجد با ستون هایی که ۱۲ متر از یکدیگر فاصله دارند، در مقابل صحن و رو به قبله ساخته شده است. در گذشته بالای این بنای اصلی یک گنبد آجری وجود داشته که در اثر زلزله تخریب و اکنون گنبد جدید جایگزین آن شده است. همچنین گنبدی کوچک در زیر گنبد اصلی داخل بنای مسجد وجود دارد که از زیبایی حیرت انگیزی برخوردار است (شکل ۲ و ۳ و ۴) (ایرانی سرنده، ۱۳۹۴)..

شکل ۲: سایت پلان و دید پرنده شبیه سازی مسجد کبود تبریز (منبع: عکس از پیمان نقی پور)

شکل ۳: پلان سه بعدی مسجد کبود تبریز (منبع: عکس از پیمان نقی پور)

شکل ۴: پلان مسجد کبود تبریز (منبع: عکس از پیمان نقی پور)

۴- تزئینات مسجد کبود تبریز

از جذابیت های مسجد کبود می توان به تزئینات داخلی آن اشاره نمود که شامل کاشی کاری فیروزه ای می باشد. مسجد کبود که جزو زیباترین مساجد ایران به شمار می رود، به عنوان یکی از چهار مسجد تزئین شده با کاشی های آبی در جهان نیز شناخته می شود؛ که اکثر این کاشی ها به شکل هشت ضلعی می باشند (شکل ۵) (حسینی اصل، ۱۳۹۴). همچنین برای تزئینات مسجد تاریخی کبود تبریز از سنگ های فیروزه ای و سنگ مرمر نیز بهره گرفته شده است و سقف آن را نیز با آب طلا نقاشی کرده اند. با اینکه بخش زیادی از تزئینات محراب این مسجد از بین رفته است اما بازهم باقی مانده هایی از یک کتیبه منقش به آیات قرآن در این قسمت مشاهده می شود. طرح های اسلیمی و هندسی، خطاطی های ثلث، نستعلیق و نسخ، تصاویر و طرح های رنگی و کتیبه های مختلف از دیگر تزئینات مسجد کبود محسوب می گردند.

شکل ۵: تزئینات مسجد کبود تبریز (ایرانی سرنند، ۱۳۹۴)

معماری آجری، وجود خطوط اسلیمی، کاشی های مزین به طلا، نقوش و تزئینات برجسته و کتیبه هایی به خط کوفی و ثلث در سردر بنا از دیگر زیبایی های این بنای دیدنی به شمار می روند (شکل ۶).

شکل ۶: تزئینات مسجد کبود تبریز (حسینی اصل، ۱۳۹۴)

این مسجد تنها بخشی از مجموعه ای با نام مظفریه بود که شامل بناهای دیگری مانند مدرسه، خانقاه، کتابخانه، قرائت خانه، حوضخانه و ... می شد. اما امروزه از این مجموعه به غیر از مسجد کبود سازه دیگری باقی نمانده است (حسینی اصل، ۱۳۹۴).

قرار گرفتن این مسجد در قلب شهر تبریز و همجواری آن با جاده ابریشم نیز بر اهمیت آن می افزود. در نهایت بعد از روزهای بسیار از دوران شکوه این بنای تاریخی و ارزشمند، امروزه تنها بخش هایی از آن بر جای مانده است (شکل ۷).

شکل ۷: ورودی کتابخانه مسجد کبود تبریز (سلطانی، ۱۳۹۴)

۴-۱- کاشی کاری بی نظیر مسجد کبود تبریز

کاشی های معرق در دیواره های بیرونی و درونی مسجد چشم هر بیننده ای را به خود خیره می کنند. برخی کاشی کاری دیدنی این مسجد را تداعی کننده کاشی کاری های ایوان جنوب غربی مسجد جامع اصفهان می دانند و آن را کم نظیر می پندارند (خادم حقیقی، ۱۳۹۴).

مسجد کبود تنوع و ظرافت کاشی کاری را به اوج رسانده است. به خاطر رنگ لاجوردی کاشی ها و گنبد فیروزه گونش در گذشته لقب فیروزه جهان اسلام را به خود اختصاص داده است.

کاربندی های تماشایی این مسجد در محل اتصال گنبد و یا طاق به پایه های گنبد هر چشمی را به خود خیره می کنند و از زیبایی های مسجد به شمار می روند (شکل ۸).

شکل ۸: کاشی کاری طاق های کبود (خادم حقیقی، ۱۳۹۴)

۴-۲- کتیبه های مسجد کبود تبریز

کتیبه سردر بنا به خط کوفی و ثلث نگاشته شده است. اسامی عمارت مظفریه و نام نعمت الله بن محمد البواب، هنرمند برجسته آذربایجانی که خطاط و طراح نقوش مسجد بوده، نیز در این کتیبه دیده می شود.

کتیبه ای به خط رقع در کاشی کاری های ایوان ورودی مسجد که از تاریخ ساخت بنا در سال ۸۷۰ ه.ق سخن می گوید (خادم حقیقی، ۱۳۹۴).

کتیبه ای برجسته با مضمون سوره فتح که دور تا دور شبستان اصلی با ظرافت و بسیار زیبا کار شده است. این کتیبه نشان می دهد این بنا محلی بوده است برای یادبود پیروزی های جهانشاه (شکل ۹).

- سنگ های مرمر مزین به آیه های قرآن در شبستان کوچک
 - کتیبه ای با نام جهانشاه در بالای در ورودی مسجد که در گذشته روکش طلائی داشته است.
- کتیبه ای از اشعار فارسی در پشت درب ورودی به شبستان بزرگ با مضمون:
کردار بیار و گرد گفتار مگرد چون کرده شود، کار بگوید که کرد

شکل ۹: کتیبه نوشتار فارسی مسجد کبود تبریز (Kafshchian Moghadam, 2012)

۴-۳- تزئینات نابود شده

گفته می شود در دو سوی در مسجد، نگاره های چهاربাহو (صلیبی شکل) و چهار پیلی (صلیبی شکسته) وجود داشته که در حمله روس ها به تبریز کنده شده اند. این نگاره ها از قدیمی ترین نگاره های ایرانی به شمار می روند (شکل ۱۰).

شکل ۱۰: تزئیناتی که نابود شده و دوباره بازسازی کردند (Kafshchian Moghadam, 2012)

۴-۴- صحن ها و رواق ها

مسجد کبود یک صحن اصلی و بزرگ به شکل مربع دارد که حوضی برای وضو در آن وجود داشت. شبستان هایی نیز به عنوان پناهگاه مستمندان و درس خواندن در اطراف آن شکل گرفته بودند. یک صحن کوچک نیز در قسمت جنوبی مسجد قرار گرفته است که شبستان کوچک را هم در بر می گیرد. در شمال و شرق حیاط مسجد، رواق هایی دیده می شوند که مربوط به زمان حال هستند و اخیراً به مجموعه اضافه شده اند (Karimi, 2017).

۴-۵- ستون ها

در صحن اصلی مسجد به ستون هایی بر می خوریم که از آنها، راه پله هایی برای دسترسی به ایوان های مشرف به صحن وجود دارد. در پایه این ستون ها محفظه های کوچکی دیده می شوند که به احتمال زیاد به عنوان جاکفشی استفاده می شده و امروزه تغییر یافته اند (شکل ۱۱).

شکل ۱۱: ستون های مسجد کبود (Karimi, 2017)

۵- تاریخچه مسجد جامع تبریز

در مورد قدمت و پیشینه دقیق شهرستان تبریز، اختلاف نظرات و اظهارات بسیاری وجود دارد. نمی توان تاریخ اولیه آن را به طور قطع بیان کرد. نخستین بار در کتیبه ای بازمانده از زمان حکومت سارگون دوم (از پادشاهان آشوریان و بنیانگذار سلسله سارگون که در سال های ۷۰۵ تا ۷۴۵ قبل از میلاد مسیح زیسته است)، از شهر تبریز سخن به میان آمده است. در

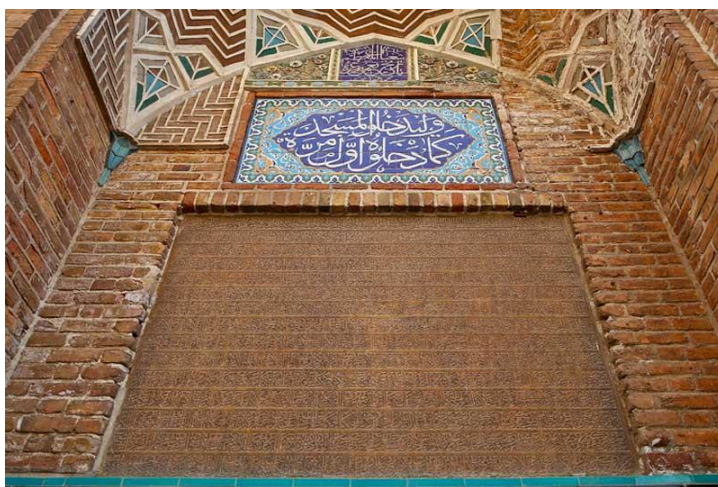
این کتیبه به نقل از سارگون دوم، تبریز به عنوان شهری بزرگ، آباد و بهره‌مند از باروی تو در تو، توصیف شده است. در این خطه از کشور نیز همانند بسیاری از مناطق دیگر، حضور آثار و عمارات تاریخی، بازگو کننده فرهنگ، اصالت و هویت ایران زمین است که از علل تحسین و نکوهش کارشناسان تاریخی و باستان‌شناسان محسوب می‌شود (شکل ۱۲ و ۱۳).

مسجد جامع تبریز با شماره ثبت ۱۷۱ در ۱۵ دی ماه سال ۱۳۱۰ هجری شمسی، به عنوان یکی از آثار ملی به ثبت رسیده است.

طبق اسناد تاریخی موجود، مورخان و باستان‌شناسان، زمان ساخت این بنای زیبا و باشکوه را به دوران حکومت پادشاهان سلجوقی (قرون پنجم تا ششم هجری) نسبت داده‌اند. متأسفانه به دلیل زمین‌لرزه‌ای که در سال ۱۱۹۳ هجری در شهرستان تبریز به وقوع پیوست، قسمت‌هایی از این اثر تاریخی از جمله چندین طاق آن، دچار تخریب و آسیب دیدگی شد. البته مدت زمانی پس از زلزله و مصادف با دوران آغازین پادشاهی قاجار، فردی به نام حسینقلی خان دنبلی که از حاکمان وقت این دیار به شمار می‌آمد، این مسجد کهن را مورد ترمیم و بازسازی قرار داده و مسجد کنونی را احداث کرده است (Aljamali, 2004).

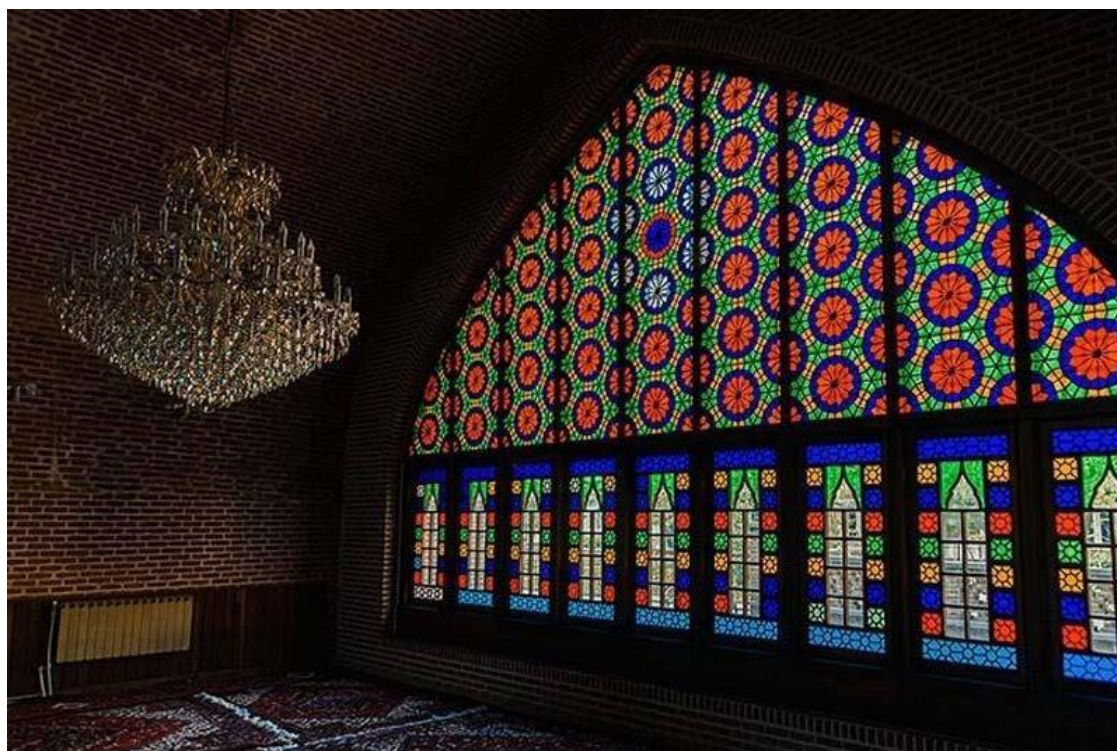
شکل ۱۲: مسجد جامع تبریز (Aljamali, 2004)

شکل ۱۳: نگاهی به طاق های مسجد جامع تبریز (Aljamali, 2004)

امروزه به دلیل فقدان ساختمان اولیه مسجد جامع تبریز و مستندات تاریخی، نمی توان تاریخ ساخت و نام بانی عمارت نخستین مسجد را تعیین کرد. در کتاب مرزبان نامه، از جوامع ساکن در تبریز (سال های ۶۰۷-۶۲۲ هجری قمری)، سخن به میان آمده و از مسجدی که توسط عبدالله بن عامری ساخته شده و متعلق به صدر اسلام است، نوشته هایی برجای مانده است. همچنین در سال ۱۰۸۷ هجری قمری، حاج طالب خان تبریزی که بانی مدرسه طالبیه این شهر محسوب می شود، در وقف نامه مربوط به مدرسه خود، این مسجد را مسجد جامع کبیر تبریز معرفی می کند. سید محمدرضا طباطبایی تبریزی، در کتابی به نام تاریخ اولادالطهار، بنای مسجد را بدون ارائه هیچ مدرک و سند متعلق به دوران صدر اسلام دانسته و عبدالله بن عامری را به عنوان بانی آن معرفی کرده است. پرواضح است که بر اساس نظریات ذکر شده، می توان ساختمان ابتدایی مسجد جامع تبریز را به دوران حکومت سلجوقیان نسبت داد که در مدت زمان های طولانی، به عنوان مکانی باشکوه و ارزشمند مورد استفاده قرار گرفته است (شکل ۱۴) (Esmi, 2014).

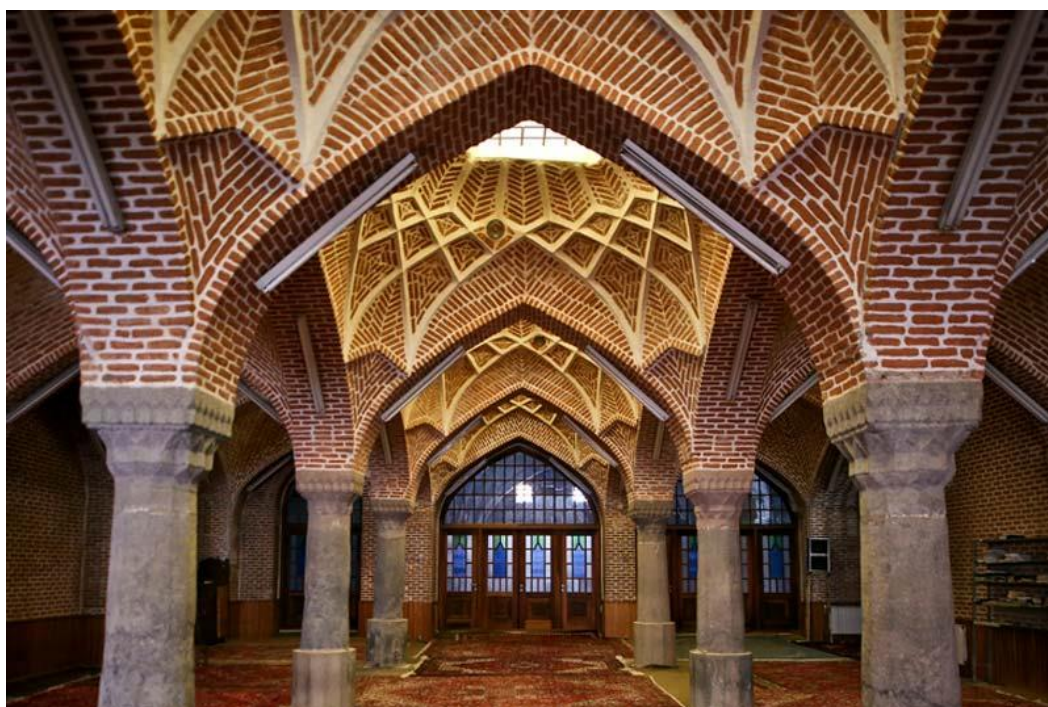
شکل ۱۴: داخل مسجد جامع تبریز (Esmi, 2014)

پس از تعمیرات صورت گرفته در دوران قاجار، در عصر کنونی نیز اقداماتی برای تعمیر و بازسازی بخش های مختلف این عمارت زیبای تاریخی انجام شده است که می توان حاج محمدباقر کلکته را به عنوان بانی بخش اعظمی از این مرمت و بازسازی ها معرفی کرد. وی کتابخانه و تالاری مطلوب و در شان مطالعات علوم دینی برای استفاده از طلاب، احداث کرد. البته با توجه به تعمیرات و بازسازی هایی که در این مکان مقدس صورت گرفته، مسجد از شکل و ترکیبی تقریباً جدید و تازه برخوردار شده است. اما حضور طاق های بلند و آجرهای بسیار بزرگی که در ساخت آن استفاده شده و همچنین پایه های قطور مسجد، به وضوح نشان دهنده پیشینه طولانی و قدمت بسیار این عمارت ایران کهن خواهد بود.

۶- معماری و تزئینات مسجد جامع تبریز

همانگونه که در بخش تاریخچه مسجد بیان شد، نمی توان زمان دقیقی را برای احداث ساختمان اولیه این عمارات ارزشمند تاریخی بیان کرد، طبق مطالعات کارشناسان معماری و نوشته موجود از مورخین، به نظر می رسد که این مسجد در ابتدا نمازخانه ای به نام جامع تبریز بوده که در دوران مختلف و با همت و هنرمندی گذشتگان، تغییراتی جامع را به خود دیده است. اما در مورد معماری انجام شده در این بنای کهن، صحبت ها و نظرات کارشناسانه جالب و قابل توجهی مطرح شده است که در ادامه به آن ها خواهیم پرداخت. بر اساس اظهارات کارشناسان معماری، مسجد جامع تبریز در ابتدا به صورت مسجدی یک ایوانه احداث شده که به مرور زمان و با نظر و صلاحدید مسئولان آن دوره، به مسجدی دو ایوانه تغییر شکل داده است. بسیاری از باستان شناسان بر این باورند که سازندگان آن، سبک و اصول ساخت کاخ فیروزآباد را به عنوان الگوی احداث این مسجد در نظر گرفته و آن را بنا کرده اند (شکل ۱۵) (Aljamali, 2004).

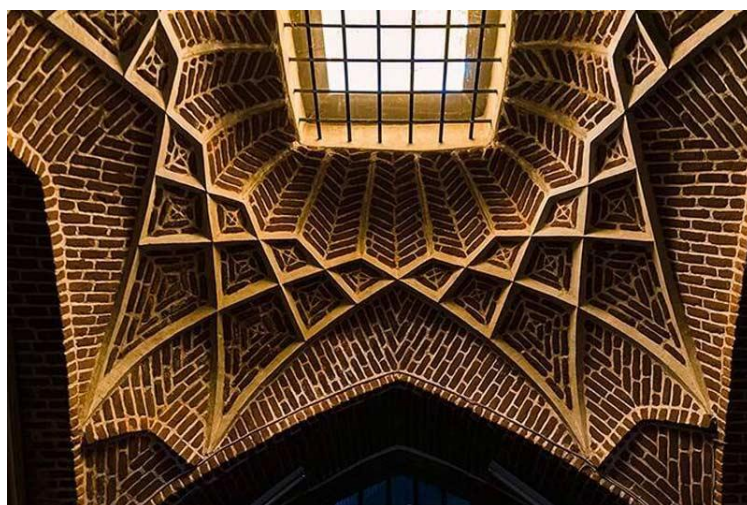
شکل ۱۵: ستون های داخل مسجد جامع تبریز (Esmi, 2014)

مساجدی که اکنون به اسم مساجد ایرانی در سراسر جهان شهرت یافته اند. امروزه آنچه در طرح و شکل بنای باقی مانده مسجد جامع تبریز مشاهده می شود، زمینی است مستطیل شکل که با مصالحی همچون آجر و گچ ساخته شده است. معماران این عمارت، ۲ در ورودی را برای آن تعبیه کرده که یکی در بخش شمال و دیگری در قسمت جنوبی بنا قرار دارد. ورودی واقع در شمال به طرف صحن و ورودی بخش جنوبی به سمت کوچه کنار مسجد باز می شود. البته باید توجه داشت که پس از داخل شدن به درب جنوبی، وارد الچاق مسجد شده و پس از آن می توان به درون بنا وارد شد (شکل ۱۶).

شکل ۱۶: طاق مسجد جامع تبریز (Aljamali, 2004)

عمارت مسجد جامع از طولی حدود ۶۲ متر که از بخش جنوب به شمال ادامه یافته برخوردار است. بخش میانی آن نیز متشکل از طاقی رفیع و وسیع است که معمار و سازندگان آن، عرضی برابر با ۱۵ متر را برای این بخش در نظر گرفته‌اند. جالب است بدانید که طول مسجد نیز توسط دو جرز وسیع به دو قسمت مجزا تقسیم شده است. طراح این عمارت، یکی از قسمت‌ها را با طولی برابر با ۲۸ متر و کم عرض تر از بخش دوم (بخش جنوبی) که از طولی برابر با ۳۲ متر برخوردار است، طراحی کرده است. در انتهای این قسمت از مسجد، محرابی ساده و بی‌تکلف که از سنگ مرمر سفید تشکیل شده است، بسیار چشم‌گیر و زیبا جلوه می‌کند. طراح هنرمند محراب مسجد جامع تبریز، همچون سبک معماری دوران صفویان، طرحی مارپیچ را برای تزئین این بخش از عمارت در نظر گرفته است که آمیزه‌ای از سادگی و هنر کم‌نظیر استادکاران ایران کهن به شمار می‌آید (شکل ۱۷) (Aljamali, 2004).

شکل ۱۷: عمارت مسجد جامع تبریز (تصویری که طاق رو نشان می‌دهد) (Aljamali, 2004)

پایه‌های ایجاد شده مسجد، از قطر زیادی برخوردار بوده که استفاده از آجرهای بزرگ در ساخت آن نیز از جمله نکات جالب و ستودنی آن‌ها محسوب می‌شود. در قسمت‌های شرق و غرب بخش جنوبی مسجد، تعداد ۵ طاق که از دو طبقه و به ابعادی برابر با ۶۰ متر و ۳۰ سانتی‌متر عرض و ۶۰ متر و ۴۰ سانتی‌متر طول تشکیل شده، توسط سازندگان این اثر بازمانده از ایران کهن احداث شده است. طبق بیانات معماران و باستان‌شناسان، این طاق‌ها طی بازسازی و تعمیرات صورت گرفته در ابتدای حکومت پادشاهان قاجار ایجاد شده است. با وجود عظمت و شکوه این بنای تاریخی، به وضوح می‌توان بی‌آلایشی، عدم تجمل‌گرایی و تزیینات بیش از حد را در این مکان مقدس مشاهده کرد. به‌گونه‌ای که اثری از کاشیکاری و حجاری در هیچ یک از بخش‌های آن نخواهید یافت (Aljamali, 2004).

۷- محراب مسجد جامع تبریز

تنها در بخشی از محراب (بر فراز طاق محراب)، کتیبه‌ای با تزیینات گچبری صورت گرفته به خط کوفی را مشاهده خواهید کرد. مستندات تاریخی نشان از قدمت این کتیبه در دوران فرمانروایی ایلخانان مغول دارد. در اکثر بناهایی که از حکومت ایلخانی بر جای مانده است، می‌توان تنوع جالبی از انواع سبک ساخت، مصالح کاربردی و اصول معماری در تزیینات انجام شده بخش‌های مختلف عمارت مورد نظر، مشاهده کرد. این در صورتی است که تزیینات گچبری، از جمله عوامل کاربردی برای زیباسازی بناها به شمار می‌آید که مختص یا وابسته به معماری و طراحی دوران ایلخانی است. با توجه به آثار باقی‌مانده از این دوران، می‌توان گچبری‌های تودرتوی سه بعدی را مشاهده کرد. هنری که تقریباً به مدت زمان ۳۰۰ سال مرسوم و رایج بوده است. در واقع می‌توان این دوران را اوج هنرمندی استادکاران در استفاده از هنر گچبری تزیینی، ایجاد کتیبه‌های حیرت‌انگیز و محراب‌های زیبا و چشم‌گیر در نظر گرفت. به‌گونه‌ای که طبق اظهارات کارشناسان معماری و باستان‌شناسان، به نظر می‌رسد تقریباً ۴۲ محراب از دوران ایلخانی باقی مانده‌اند که ۳۸ عدد آن‌ها به‌دلایل مختلف، در موزه‌های متعددی نگهداری می‌شوند (شکل ۱۸) (Aljamali, 2004).

شکل ۱۸: محراب مسجد جامع (Aljamali, 2004)

در مسجد جامع تبریز، می توان در بخش هایی همچون زیرزمین مسجد و نمازخانه قدیمی این بنای کهن، آثاری از گچبری رنگی صورت گرفته بر محراب که متعلق به دوران سلجوقی و ایلخانی است، یافت. البته پس از زلزله سال ۱۱۹۳ به دلیل بازسازی و تعمیرات انجام شده در بخش های مختلف مسجد، گچبری محراب نمازخانه قدیمی را مستور کرده بودند. امروزه این محراب در شبستان اصلی مسجد قرار گرفته و خوشبختانه بازسازی آن نیز به اتمام رسیده است. محراب این مسجد نیز مشابه دیگر مساجد کشور، از طرحی به شکل مستطیل، ۱ یا ۲ طاق نما، ۱ کتیبه اصلی در اطراف و قوسی در مرکز تشکیل شده است. کتیبه از طولی برابر با ۱۸ متر و ۸۰ سانتی متر و عرضی در حدود ۱ متر و ۴۰ سانتی متر برخوردار است (سلطانی، ۱۳۹۴). استادکار هنرمند این کتیبه، خط آن را به صورت دو کرسی، یکی در مرکز محور طولی و دیگری را در ۴/۱ بخش انتهایی محور عمودی، طراحی و اجرا کرده است. این خط، مرکب از خط کوفی گره دار و مورق بوده که هماهنگی و تناسب فوق العاده ای با تزیینات گیاهی دارد. اما به دلیل صدمه دیدن و از بین رفتن قسمت هایی از محراب، نمی توان نام هنرمند و زمان انجام این اثر تاریخی را مشاهده کرد. اما آنچه مسلم است زیبایی چشم گیر و حیرت انگیز کتیبه مسجد جامع تبریز است که می توان از آن به عنوان اثری خارق العاده در آن دوران، یاد کرد (سلطانی، ۱۳۹۴). هنرمندان ایران کهن، برای تزئین و زیباسازی کتیبه محراب، از سه نظام خطی، گیاهی و هندسی بهره برده است که از دلایل ایجاد هماهنگی بسیار مناسب در بین عناصر آن به شمار می آید. کارشناسان معتقدند که الگوی استفاده شده در طراحی حروف و کلمات روی کتیبه، مطابق با سبک خطاطی کتیبه های دوران سلجوقی و بویژه نشات گرفته از کتیبه های مسجد جامع و مدرسه حیدریه استان قزوین است. هر چند پیروی از این روش با ایجاد تفاوت هایی نسبی، در سراسر ایران، مرسوم و رایج بوده است. بنابراین ذوق و هنری که استادکار این کتیبه زیبا، در طراحی و تزئین آن به کار برده است، آن را به اثری فوق العاده، عالی و متمایز با سایر کتیبه های ایجاد شده در دوران خود تبدیل کرده است.

در پشت دیوار شرقی مسجد جامع تبریز، مسجدی بزرگ و تاریک احداث شده که شامل ۱۰ ستون و طاق های ضربی آجری است. در بین مردم، این قسمت مسجد به مسجد زمستانی شهرت یافته که به نظر می رسد از پیشینه طولانی برخوردار نباشد. در سال های اخیر، این بخش از عمارت با نظارت و پیگیری سازمان میراث فرهنگی کشور، به صورت نخستین خود، بازسازی شده است.

در مسجد جامع تبریز نیز همانند بسیاری از مساجد دیگر، تعدادی سنگ نوشته (کتیبه سنگی)، کشف شده است که یکی از آن ها روی دیوار پایه بخش غربی طاق مرکزی و دیگری نیز بر فراز در شمالی مسجد نصب شده است. جنس کتیبه اول از سنگ مرمر و ابعاد آن $۱/۷۰ * ۱/۱۲$ متر است. روی آن مطالبی در مورد خواب شاه تهماسب صفوی مبنی بر رویت حضرت ولی عصر (عج) و دستور ایشان در مورد برداشتن قسمتی از مالیات، احسان و گذشت نسبت به مردم حک شده است. طبق متن مندرج در این کتیبه، استاد خوشنویس علاءالدین محمد تبریزی که از هنرمندان مشهور دربار به شمار می آمد، در تاریخ ۹۷۲ هجری قمری اقدام به نوشتن آن کرده است. کتیبه دیگر نیز حاوی دستوری از شاه سلطان حسین صفوی در سال ۱۱۰۶ هجری قمری به رستم خان سالار سپه و بیگلربیگی آذربایجان است. در این نوشته، فرمان بسته شدن چرس فروش ها، روسپی خانه ها، قمارخانه ها و اجرای حد شرعی در مورد هر کدام از متخلفین، صادر شده است. همچنین وی دستور داده که مردم این منطقه از کبوتربازی، گرگ دوانی، قوچ بازی و گاو بازی پرهیز کنند؛ چراکه این عمل باعث ایجاد فساد و دشمنی و درگیری در بین اهالی شده است. در غیر این صورت، خاطیان را مجازات خواهند کرد (شکل ۱۹).

شکل ۱۹: کتیبه های مسجد جامع (سلطانی، ۱۳۹۴)

۸- نتیجه گیری

هر مسجد در دوره های مختلف راه اندازی شده است. با این حال، شباهت در جزئیات تزئینات آنها به وضوح قابل مشاهده است. با گذشت زمان، هر دو مسجد، همانطور که قبلاً ذکر شد، دچار آسیب هایی شدند که باعث شد ویژگی های اولیه آنها تغییر کند. در واقع، نتیجه تحقیق حاکی از کاشی کاری است که نه تنها برای زینت بخشیدن به مساجد، بلکه برای ایجاد حس شدید حضور خداوند نیز به کار رفته است. و به دلیل محدودیت قوانین اسلام برای عدم نمایش تصویری، نقوش گیاهی و هندسی هم به دلایل نمادین و هم به دلایل معنوی عوامل مؤثر بودند. بنابراین، این الگوها با ترکیبی از خصوصیات خوشنویسی، مفاهیم الوهیت را برجسته می کنند.

در هر دو مسجد، تک تک الگوها در ارتقای مفهوم معنوی نقش دارند و نقش مهمی در ارائه حس قدسی خداوند دارند (مونا عبداللهی حنیفی). همانطور که انتظار می رفت، ایجاد فضای متمایز مقدس در بناها با استفاده از تزئینات، ریشه در دوران جاهلیت داشت. بنابراین با در نظر گرفتن جنبه ای از جذابیت های بصری و نیز بهره گیری معقول از مساجد فوق، از مفهوم وحدت در کثرت و کثرت در وحدت استفاده کرده اند (محجوب، ۱۳۹۴).

در پی انجام یک تحقیق میان رشته ای (بین معماری و فلسفه) و با عنایت به کم توجهی محققین به آثار منحصر به فردی چون مسجد کبود تبریز، بنای اولیه نوشتار حاضر ریخته شد. پژوهش های پیشین در ارتباط با حرکت در معماری و دیدگاه حکمی مرتبط با آن، راه گشا برای انتخاب فاکتورهای دخیل در موجودیت فضای سیال مساجد بوده؛ از جمله تحقیق (تجلی مفهوم حرکت در معماری) که به دسته بندی انواع حرکت در معماری پرداخته است. که نتیجه اصلی بحث متضمن این نکته است که یک معماری تحسین برانگیز می بایست مبین اندیشه های عمیق فلسفی حاکم بر جامعه خویش می باشد.

همان طوری که مسجد کبود همانند سایر مساجد سنتی ایران، اندیشه محوری خود را در تسهیل مسیر کمال انسان قرار داده و این پابندی، باعث ماندگاری آن تا قرون حاضر شده است (محبوب، ۱۳۹۴).

هر یک از کتیبه های گچی دوره ی ایلخانی اثر هنری منفرد و واحد به شمار می آیند و جا دارد تک تک این آثار مورد مذاقه قرار گیرند. کتیبه ی محراب مسجد جامع تبریز در زمره ی یکی از زیباترین کتیبه های این دوره به حساب می آید. این کتیبه مجموعه ای است بهم پیوسته و تشکیل شده از سه نظام خطی، هندسی و گیاهی که در آن هماهنگی بسیار مناسبی بین این عناصر ایجاد شده است بررسی اجزاء نشان می دهد. الگوی طراحی حروف و کلمات بر اساس الگوی خطوط دوره ی سلجوقی و مخصوصاً متأثر از کتیبه های مسجد جامع و مدرسه حیدریه قزوین میباشد که البته این الگو با تفاوت هایی در سراسر ایران نیز رواج داشته است. اما هر کتیبه های بنا به تناسب و ابعادش در این الگو تغییراتی ایجاد کرده است از جمله کتیبه محراب مسجد جامع تبریز که توانسته با خالقیت وصف ناپذیری کتیبه های ممتاز طراحی و ترکیبات جدیدی بوجود بیاورد که در سایر کتیبه ها دیده نمی شود. این کتیبه با استفاده از عنصر ترکیب و تناسب در کنار اجرای دقیق و ظریف، عناصر بصری از چنان روابط محکم و زیبایی برخوردار هستند که جابجایی هر حرف یا کلمه و عنصر بصری به ساختار اثر آسیب وارد می کند. در نتیجه شالوده و تاروپود یک کتیبه بستگی تام به رعایت این دو اصل دارد؛ لذا شناخت این اصول و آگاهی از نقش و روابط حروف و کلمات در کتیبه ها ضروری است. بنابراین هر کتیبه دارای روابط مشخص و تنگاتنگی با ابعاد معماری، اندازه های اطراف و موقعیتش در کل بنا دارد.

مراجع

- [۱] محبوب، ز و همکاران. بررسی هویت انسانی (تاملی در رابطه هویت و معماری در دایره حکمت اسلامی، کنفرانس بین المللی انسان، معماری، عمران و شهر، تبریز، ۱۳۹۴.
- [۲] ایرانی سرنده، ح و همکاران. حکمت وجودی دایره در معماری اسلامی، دومین کنگره بین المللی سازه، معماری و توسعه شهری، تبریز، ۱۳۹۳.
- [۳] حسینی اصل، س و همکاران. بررسی شاخصه های هویت ساز در هنر معماری ایرانی در دایره حکمت اسلامی، سومین همایش ملی الگوی معماری و شهرسازی اسلامی در افق ۱۴۰۴، نطنز، ۱۳۹۴.
- [۴] سلطانی، ی و همکاران. جایگاه هندسه در معماری مقدس (اسلامی) بررسی جایگاه کیهان شناختی دایره و مربع در معماری مساجد، دومین همایش ملی معماری، عمران و توسعه نوین شهری، ارومیه، ۱۳۹۴.
- [۵] خادم حقیقی، م و همکاران. شکل گیری فرم در معماری معاصر ایران (از سال ۱۳۳۰ تا ۱۳۵۷)، سومین کنگره بین المللی عمران، معماری و شهرسازی معاصر، تهران، ۱۳۹۸.

[6] Kafshchian Moghadam, A. and Yahaghi, M. 2012. Symbolic Elements in Persian Painting. The Monthly Scientific Journal of Bagh-E Nazar. 8, 19 (2012).

[7] Karimi, N., Abouei, R. and Heydari, D. 2017. The Role of Sheikh Lotfollah Mosque's Buttresses in Prevention of its Thrust and Reasons for its Recent Re-thrust. (2017), 18.

[8] Aljamali, A.M. and Banissi, E. 2004. Grid method classification of Islamic geometric patterns. Geometric modeling: techniques, applications, systems and tools. Springer. 233– 254.

[9] Esmi, A. and Saremi, H. 2014. Mysticism and Its Impact on Safavid Dynasty Architecture (Mosque of Sheikh Lotfollah in Isfahan). Research Journal of Environmental and Earth Sciences. 6, 6 (Jun. 2014), 333– 339. DOI:https://doi.org/10.19026/rjees.6.5778.